

“ҒӘРИП-АШЫҚ” ДӘСТАНЫНЫҢ МИЛЛИЙ ВАРИАНТЛАРЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ МАЗМУНЫ ХӘМ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Есебаев Марат Матекович – *филология илимлері бойынша философия докторы, доцент*
marat.esebaev1963@gmail.com

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

ИДЕЙНОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВАРИАНТОВ ДАСТАНА «ҒӘРИП-АШЫҚ»

Есебаев Марат Матекович – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажанияза

THE IDEOLOGICAL CONTENT AND GENRE CHARACTERISTICS OF THE NATIONAL VARIANTS OF THE "GARIB-OSHIK" EPIC

Esebaev Marat Matekovich – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сұзлар: достон, жиров, бахши, қадимий, этнография, миллий, маъनावий, қисса айтувчи, хотираси яхши кишилар, кубиз, дутор, фольклор, вариант, версия.

Резюме. Мақолада бахшиларнинг яккахон ижрочилик маҳорати ва достоннинг мавзуси, ғояси ва жанр хусусиятини аниқлашда достоннинг феодализм жамиятининг сиёсий-ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ тасвирлангани, унда икки ёшнинг ўз муҳаббатини ҳимоя қилиш, ишқий муҳаббат туйғулари поэтик маҳорат билан куйлангани таққосланади. Шунингдек, достоннинг қорақалпоқ миллий вариантларининг мазмуни, сюжети, мотивли ўхшашлиги ва хусусиятларини ўрганиш, ҳар бир бахшининг достон поэтикасида яккахон ижрочилик маҳорати, индивидуал ўзига хослиги ўрганилди.

Ключевые слова: эпос, сказитель, бакши, древний, этнография, национальный, духовный, рассказчик, внимательные люди, гобиз, дуутар, фольклор, вариант, версия.

Резюме. В статье сравнивается индивидуальная исполнительская способность бакши, тематика, идея и жанровые особенности эпоса, изображение эпоса в связи с политической и социальной жизнью феодального общества, а также поэтическое мастерство двух молодых людей в защите своей любви и выражении их романтических чувств. Также были изучены содержание, сюжет, мотивные сходства и особенности каракалпакских национальных вариантов дастана, а также индивидуальные особенности каждого бакши в поэтике дастана.

Key words: epic, storyteller, bakhshi, ancient, ethnography, national, spiritual, narrator, attentive people, gobiz, dutar, folklore, variant, version.

Summary. The article compares the bakhshis' solo performance skills and the epic's themes, ideas, and genre characteristics, highlighting how the epic is depicted in connection with the political and social life of feudal society. It compares the two young people's defense of their love and the poetic skill with which their feelings of romance are sung. Furthermore, the study of the content, plot, motifs, and characteristics of the Karakalpak national variants of the dastan, as well as the solo performance skills and individual characteristics of each bakhshi in the poetics of the dastan, was conducted.

Кирисиў. Қарақлапақ халық эпослары көп қатламлығы менен дүнья халықлары эпослары арасында айрықша ажыралып турады. Бул қарақалпақ халқының узақ тирийхый раўажланыў басқышларын басып өткенлигинен дерек береді. Эпостың ҳәр бир қатламы болса оны жаратқан халықтың көркем ой пикириниң айрым басқышларына туўра келеді. Егер қахарманлық эпос қарақалпақ халқының ғәрезсиз этносы сыпатында тарийх сахнасында пайда болыўының эпик тийкаршасы сыпатында жүзеге келген болса, лиро-эпикалық дәстанлар халықтың феодаллық жәмийеттиң жағдайындағы өмири, арзыў эрманларын жоқары дәрежеде идеалластырылғанлығы ақыбетинде жүзеге келгенлигин көрсетеді.

Қарақалпақ дәстаншылығында қахарманлық эпостан кейинги раўажланыў басқышына көтерілген, лиро-эпикалық дәстанлар болып олар феодализм дәуириниң социаллық сиясий мүнәсебетлери менен байланыслы болып, олардың тематикалық, иеялық хәм оның әхмийетли тәрепи муҳаббатты улығлаў, қорқынышлы саяхатлар, ертекке тән қыяллық ўақыялар, соның менен бирге, турмыс ҳәдийселерин сүүретлеўи көрсетиледи. Шын мәнисиндеги ышқы муҳаббат сезимлери хәм бул

жолдағы мәртлик идеалы, бул тип дәстанлардың тийкарын шөлкемлестиреди. Оларда шын муҳаббаттың шыңына шығыў менен оған ерисіў жолындағы қыяллық саяхатлар қахарманлығы бериледи. Ашықлық дәстанлардың сюжет схемалары жүдә бир-бирине уқсас болып, әдетте, қахарман ғайбана ашық болған муҳаббатын излеп сапарға атланыды, әжайып хәм күтилмеген ҳәдийселерге дусласады, машақатлы саяхатларды басынан кеширеди, ғайры тәбийий күшлер менен дусласады, барлық қыйыншылықларды жеңип өз мақсетине ериседи. Дәстан ўақыялары көркем сарайларда, шаўқымлы базарларда, сыйқырлы бағларда, тилсимли қорғанларда кешеди. Бирақ, бул дәстанның ҳәр бир сюжети, композициялық қурлысы, образлары, мотивлердиң қолланылыўы, характери хәм мазмуны жағынан ғәрезсиз болып келеді.

Әдебиятлар анализи хәм методология. Қыяллық ўақыялар, саяхатлар қоршаўында, қыйын социаллық ўақыяларды барлық реал кеширмелер менен майда-шүйдесине шекем хәм қарама-қарсылықлары менен сүүретлениўи лиро-эпикалық дәстанларға тән әпиўайы шынлықты туўдырады. Турмыс ўақыялары характериндеги бундай реалистлик тематика халық

юморы хэм дидактикасы өзгешеликлери менен бекем байланыслы, [1:378.] - деп келтирип өтеди.

Қ.Максетовтың илимий мийнетинде “Ғәрип-ашық” дәстанының идеялық тематикалық бағытына мынандай баға береді. Мысалы: “Ғәрип-ашық” дәстанының тийкаргы идеясы мухаббат еркинлигин жырлау. Дәстан бирин-бири сүйген еки жастың ишки туйғылары. Өлбетте, айтылайын деген пикирлердің барлығы да сол дәуірдің көзқарасынан қурылған. Сүйиўшилик дәстанда биринши орынға қойылған. Бул уллы қәсиет турмыс фактлеринен гөре күшли, халыққа идеал болған эпикалық планда сөз етиледі. Бир-бири менен дийдарласыўдың өзінде өмирдің уллы бир ләззетин сезеди. Ғәрип пенен Сәнемнің мухаббатының күшлилиги хәтте зәрүр болса өлимге де бас байлайтуғыны менен көрсетиледи [2:272-272].

Белгили өзбек фольклористлери В.М.Жирмунский, Х.Т.Зариповлар лиро-эпикалық дәстанларының қәлиплесиўи хэм оның дәстан сыпатында бекемлениўи дәуирин XVII әсирдің басларынан, XIX әсирдің орталарына шекем, [3:191] - деп көрсетеди. Усыған тийкарланып проф. Т.Мирзаев хэм профессор Б.Саримсақовлар лиро-эпикалық дәстанлардың жүдә көп жаратылған дәуири XVII әсирдің екінши ярымы хэм XX әсирдің баслары деп есаплайды [4:51-55]. Бул өзбек, түркмен, қазақ, қарақалпақ хэм басқа да түркий халықларының бир жерден таралып, олардың георафиялық жасау орынлары да бир-биринен узақ емес, айрым ўақытлары аралысыпта жасаған. Соның ушын бул дәстаннаң қәлиплесиўи дәуири бир-бирине жүдә жақын, қашық емеслигин көрсетеди.

Н.Дәўқараевтың изертлеўинде: «Бул типдеги дәстанлар қарақалпақ халқының арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдің ишинде түркменлер, хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде тарала баслаған. Бул дәстанның бир қатарлары, мәселен «Ғәрип-ашық», «Саятлы-Ҳамира», «Гөрүғлы» дәстанлардың көпшилигин XIX әсирдің ишинде қарақалпақлар арасында узақ жасаған түркменлердің атақлы бақсысы Сүйеўден хэм Хорезимли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген», қарақалпақ бақсылары қарақалпақ халқының жағдайына ыңғайластырып өзлеринше өзгерислер киргизип, алып таслап та, қосып та айтқанлығы мәлим, [5:322] – деп көрсетеди. Дәстанның дөреген хэм таралған георафиялық территорияда басқа халықлар менен әзелден бирге жасап киятырған қарақалпақ халқының да «Ғәрип-ашық» дәстанының дөрелиўи менен қәлиплесиўинде теңдей үлесиниң бар екенлиги айқын көзге түседі.

Талықлаулар хэм нәтийжелер. Биз бүгинги күни «Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақ бақсыларынан жазып алынған тоғыз вариантына ийемиз. Хәр бир бақсының атқарған вариантларын композициялық дүзилиси, сюжетлик ўақыясы хэм мазмуны бойынша салыстырмалы үйрениў, бақсылардың жеке усылын, атқарыўшылық шеберлигин, өзине тән өзгешелигин анықлауға кең мүмкиншилик береді.

«Ғәрип-ашық» дәстанының мазмуны қарақалпақ версиясында гейпара өзгешеликлери менен берилсе де, басқа миллет версиялары менен сәйкес келеді. Хәбибназар Абутов тапсырған «Ғәрип-ашық» дәстанының қол жазбасы бойынша оның мазмуны мынандай: “Диярбәкир деген ўәлиятта Шаббаз деген

бийперзент патша болады. Оның Хәсен ўәзир деген ўәзириниң де перзенти болмайды. Екеўи аң аўлап жүргенде алдынан буўаз қоян шығып екеўиде атпайды, олар егер ул-қызлы бола-ғойсақ куда болайық деп ўәделеседи” [6.9].

Гейпара қарақалпақ бақсылары Диярбәкир демей, Хорезим ўәлаятында депте келтиреді, ал гейпаралары перзентсиз патша менен ўәзирди әўлийеге түнетеді. Өмет бақсы патша менен ўәзирди аңға да шығармай, әўлийеге де түнетпей, бирден Ғәрип пенен Сәнемнің мектепте оқып жүрген жеринен дәстанды баслап кете береді. Соны да белгилеп өтиў керек, дәстанның вариантлары аўызша вариантларға қарағанда хәр тәрәплеме кең хэм толық баянлауы көзде тұтады.

Мысалы, Хәбибназар Абутов тапсырған жазба вариантта кирисиўидиң өзи әдеўир кең сүўретленеди. Шаабаздың қызы Шасәнем, Хәсеннің баласы Ғәрип 6-7 жасқа келип мектепке барады. Екеўи мектепте оқып жүргенде Хәсен ўәзир қайтыс болады. Шаабаз ўәзири өлгеннен кейин қызын Ғәрипке беремен деген ўәдесин бузып, Шасәнемди мектепке жибермей қояды. Усыннан баслап бир-биреўине мухаббат оты жүреклеринде лаўлаған Ғәрип пенен Шасәнемнің ышқы айралығы басланады [7:283].

Бул эпизодларда тийкаргы мазмун сақланған менен хәр бир бақсы, хәр бир жазба материалларда белгили бир өзгешеликлер менен бериледи. Ғәрип пенен Сәнемнің мектепке барғаннан баслап пайда болған мухаббатын бир вариантта олардың хәдден тыс сулыўлығына байланыстырса, екінши вариантта әзелден атастырып қойыўға тийкарлайды, үшінши вариантларда олардың ишки сезимлерин жақынлығынан деп баянланады, төртинши бир вариантларда бул сапалардың хәммеси қосылып та гейпара белгилери түсирилип те, сөз етиледі.

Дәстанларды атқарыўшы бақсылар өзлериниң жеке индивидуал қатнасы арқалы жырлайды. Себеби, айрым хат саўаты бар бақсылар өзлери де, қосып алып та дөретиўшилик хэм импровизаторлық уқыбы, шайыршылық таланты оларға үлкен мүмкиншиликлер берген. XX әсирде жасап бақсышылық еткен Жапақ Шамуратов хэм Өмет Тарийховлар да «Ғәрип-ашық» дәстанын атқарып халыққа белгили бақсы дәрежесине жеткен. Бул еки бақсының да хат саўаты бар болған. Олар араб-латын имласында жазып билген. Хат саўаты бар бақсылар көлеми үлкен дәстанларды ықшамластырып қысқыртып хэм өзлери де дөретиўшилик пенен қатнас жасап оған алып та қосып та қайта ислеў бере алған.

Усы Жапақ Шамуратов хэм Өмет Тарийховлар бақсышылық еткен дәуиринде бурынғы комунистлик идиологияның басым болып турған пайтта той-тамашаларға барып той саўған, ол дәуирде тойды белгили бир ўақытта жуўмақлау талап етилген, себеби, адамладың ертеңиси мәмлекеттиң жумысына шығыўы керек болған. Соның ушын олар дәстанның мазмунын тойға маслап, бир қанша ықшамластырып алған болыўы керек. Мысалы:

Жапақ Шамуратов атқарған «Ғәрип-ашық» дәстанының кирисиўинде: “Ерте заманда Диярбакир журтында Шаббаз деген бир патша болады. Оның Хәсен деген ўәзири бар еди. Булардың екеўиде улдан-қыздан тырнақсыз бийперзент еди. Күнлерден бир күн

екеуінің хаялының бойында хәмле пайда болады. Бир күни Шаббаз бенен Хәсен үәзир қус салып шарға шықты, шар етип “Найзақал” төбенің басына барды, сол жерге екеуі аттан түсіп, дем алып отырып үәде етишти.

Шаббаз патша айтты: - Хай Хәсен үәзир сениң улың болса, мениң қызым болса, мен қызымды сениң уғыңа берейін деди. Сениң қызың болса мениң улыма берермисең үәзир деди. Хәсен үәзир айтты: мениң көкирегімдегі андишем хәм пикирим де сизің айтқаныңыздай еди. Өне Шаббаз патша менен Хәсен үәзир шардан қайтып, шәхәрге келген соң, мениң үәдем шул болсын, ықыраымда шул болсын деп, екеуі хат жазып, патшалық мохир басып үәде етисип, хаттың бирин Хәсен үәзирдің қолына береді., [8:1-2] - деп дәстан усылай дауам етеді.

Ал, Әмет Тарийхов вариантында: Өне, Ғәрип билән Шахсәнем мектепте оқып жүріп, еккиси илахийдан ашық болды. Шахсәнем Ғәрибин көрмегенше тақаты болмай, бәрхә интизир болып күтер еди. Бир күни Шахсәнемнің анасы айтты:

-Әй, Шахсәнем, атаң сени жақында байға бермекши, енди ылғый хәнер үйрен, - деп, Шахсәнемнің қолына бир шарықты алып келип берди, яне хәм таусылмас бир дәсте пилте алып келип берди. Шахсәнем не етежағын билмей, зар-зар йыңлап, шарқны қолына алып, анасына қарап бир ғәззел айтты”, [9:343.] - деп дауам етеді. Еки бақсының да кирисиінде өзгешелик бар, басқа мазмұны бирдей болып келеді. Бул еки вариантта да еки жастың мухаббаты қара сөз хәм қосық қатарлары арқалы жеткериледи. Басқа дәстандағылардай мифлик сүйретлеулер, басқа елдерге талап ислеуге баратуғын жерлері жоқ, тек рал турмыс уақыялары арқалы сүйретленеді.

Қ.Камлов “Ғәрип-ашық” тың баслы қахарманлары Ғәрип пенен Шасәнем тәбийийлықтан тыс қыйыншылықларды да жеңіп хадал мухаббаттың жеңисине ериседи,” [10:25] – деп көрсетеді. Илимпаздың дурыс көрсеткеніндей, дәстанда тийкарынан еки жастың шын мухаббаты сүйретленеді, соған жетисиу ушын олардың гүреси, айралық кеширмелери, шын мәнісіндегі дослықтың көркем көринислери хәм сабырлылық, жоқары адамгершилик сезимлери өз сәулелениуін тапқан.

Хәр қандай дәуірдің социаллық көриниси дәстанның экспозициясында-ақ өзіннің изин қалдырғанын байқаймыз. Мысалы, эпослардың перзентсизлик мотиви менен басланыуы дәстүрий кублыс. Бул мотив “Ғәрип-ашық” дәстанының вариантларының ишинде өз сәулелениуін тапқан. Мысалы, К.Медетов атқарған вариантында перзентсизлик мотиви кең сүйретленген онда тийкарынан перзенттің туылыуы диний характерге ийе болып онда Алланы ядқа алып, әулеге түнеп, қудайдан перзент тилегенин көремиз. Әмет Тарийхов вариантында перзентсизлик мотиви берилмейді. Ал, Рейим Қайыпназаров, Жапақ Шамуратов хәм Карам жырау вариантларында перзентсизлик мотиви бериледи бірақ, қысқа бериледи онда әулеге барып түнетиу, Алланың я пирлеринің жолына мал атап садақа беретугын сюжетлер жоқ, динге байланыстырылмайды. Дәстанда усындай жағдайлардың болатуғынлығы хакқында профессор Т. Мирзаев: “...айрым мотивлер

жоғалып барады яки олардың изи қалады, жаңа мотивлер киритиледи хәм қосылып барады”, [11:4]-деп атап өтеді.

К.Медетов вариантында қахарманның дүньяға келиуі идеализацияланып, диннің тәсири күшейтип бериледи. Шахаббаз шын ықласы менен кудаға жылап, перзент ушын жәхән гезип жүріп бир әулеге келип түнеп, түсінде аян беріп, перзентли болатуғынлығы хакқында хабар берилиуі ислам идеологиясының тәсири. Фольклорист Ж.Эшонқұл “Алпомиш” дәстанын мысалға келтире отырып: Байбөринің перзентсизлик жағдайы дәстанда символлық бир мәниге ийе болып, гәп жаңа әулад – мәдений қахарманның туылыуы хакқында болады. Қахарман туылғанда-ақ, оның мойнына жүкленген ұазыйпа, яғный оның өтеуі шәрт болған сынаулардың алданнан белгилеп қойылыуы”, [12:87.] - деп көрсетеді. Демек, хәмме дәстанларда да қахарманының тәғдири алдынан белгиленип қойылатуғынлығын көрсетеді. Ғәрип пенен Шахсәнемнің де өтеуі шәрт болған сынаулардың алдыннан белгилеп қойылыуы, яғный олардың дүньяға келиуінен-ақ, усындай жүк оларға да жүкленеді. Олар алдындағы тосықларды жеңсе ғана өз мақсетлерине ерисиуі күтиледі.

Карам жырау варианты менен К.Медетов варианттарын салыстырып қарағанымызда Карам жырау варианты Ж.Шамуратов, Ә.Тарийхов вариантлар менен жүдә жақын болып келеді. Ал, К.Медетов варианты басқа Алпамыс, Қоблан, хәм т.б. дәстанлары сыяқлы перзентсизлик мотиви, туылыуы мотиви менен бирдей десек болады. Мысалы: Хәмме рәуият кулұрлар Хорезм үлкесиде Шахаббаз деген патша болыпты. Жасы ортаға келгенше перзент көрмепти. Кудаға шыны менен жылап перзент ушын жәхән гезип, жүріп бир әулиеге келипти. Әулеге түнеп жатып, түс көрди. Түсінде әуле аян етипти. Әй Аббаз бунша неге йиғларсаң, көз жасың қабыл болды, тилегиң ушын ықласыңа бир қыз бердим жаханның раўшаны болғандай деди. Шахаббаз куўанып турады. Үйине келип әулиениң жолына көп мал сойып садақа берипти. Өзинің үәзир билән шағал мәсликте отырып, бас үәзир Хасанға ай, үәзірим сениң улың бар, бизге алла қыз берди, екеумиз куда болайық деди. Өне екеуі араға қудайды ортаға салып куда болды”, [13:1-2] - деп дәстан усылай дауа етеді. Биз жоқарыда айтып өткен варианттардан парқы, бул вариантта Хорезм үлкесінде деп басланады хәм қудайды кеулине алып Алладан перзент тилеп әулеге түнейди, түсине айян беріп оған бир қыз атағаны хакқында хабар береді.

Р.Қайыпназаров вариантында: “Бурынғы заманда Бағдат шәхаринде Асан шах деген патша болды. 40 жасына келгенде перзенти болмады. Талай әулийелерге зыярат етсе де хеш нышан болмади. Ақыры патшалығын үәзирине таслап хаялы Абаданды ертип, Диябәкирге кетти. Барса Диябакирдің патшасы Шахаббаз Асанды өзіне үәзир етип алды. Арадан бираз күн өткеннен кейін Асан үәзирдің хаялы жүкли болды. Патшаның хаялы да жүкли болды. Екеуі ақлай куда болды», [14:1] - деп басланады. Көргенимиздей еки бирдей варианттың бир-биреуінен өзгешелигі бар. К.Медетов варианттарын әулеге түнеп түсінде қызлы болдың деп

аян береді, Р. Қайыпназаров вариантында, қанша әйелдерге түнесе де перзентли бола алмайды. Диярбәкирге келгеннен кейін перзентли болады. Айрым диний инанымларда перзентли бола алмаса “журт өзгертиў” деген ырымлар да бар, соған қарағанда журт өзгерткен болыўы да мүмкін.

Карам жыраў вариантында улыўма басқаша, болып басланады. Мысалы: Буның жигитлерге басшылық еткенін күнлеп буны патшаға жаманлап барды. Шахым усы елде Удай деген жигит бар. Қасына жигит жыйнап сени өлтирмекши хәм орнына патша болмақшы дейди. Удайды елден шығарып жибереди, ол Диярбәкир журтына келеди хәм Шахаббазға болған ўақыяларды айтады. Сол елде Абадан деген нашарға үйленеди. Шахаббаз өзине ўәзир етип алады хәм атын

Хасан деп өзгертеди” [15:1-2]. Жоқарадағы Ж.Шамуратов, Ә.Тарийхов вариантларындағы басланыўы менен бирқанша парық кылады.

Жуўмақ. Улыўма айтқанда “Ғәрип-ашық” дәстаны феодализм жәмийетиниң сиясий социаллық өмири менен байланыслы сүўретленип, дәстанның тийкарғы идеялық тематикалық, бағдары еки жастың өз мухаббатын қорғаў, ышқы мухаббат сезимлерин жырлаў хәм алдынан шыққан хәр қандай тосықларды жеңип өтип өзлериниң мухаббатына ерисиўди мақсет етип қояды. Сондай-ақ, дәстанның қарақалпақ миллий вариантларының мазмұны, сюжети, мотивлик уқсаслығы хәм өзгешеликleri анализ етилип, хәр бир баксының дәстан поэтикасында жеке атқарыўшылық, индивидуаллық өзгешелиги үйренилди.

Әдебиятлар

1. Жирмунский В.М., Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: ГИХЛ, 1947.
2. Максетов Қ., Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1979.
3. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: Гослитиздат. 1947.
4. Мирзаев Т., Саримсақов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий таракқиети. // Узбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: “Фан”. 1991.
5. Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Қарақалпақ фольклоры, көп томлық XIV-том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
7. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. –Нөкис: “Билим”, 1996.
8. Жамалов А. Жазып алған 1962-жыл 1-июль. “Ғәрип ашық Шасәнем” Библиотека филиал АН.Уз ССР инв № 33689.
9. Қарақалпақ фольклоры көп томлық 35-том. Жазып алған: Н.Камалов (1959-жыл). –Нөкис: “Илим” 2011.
10. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятының көркем методтың эволюциясы. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1988.
11. Мирзаев Т. “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари. -Тошкент: “ФАН” 1968.
12. Эшонқул Ж. Миф ва бадий тафаккур. –Тошкент: “ФАН”, 2019.
13. Медетов К. “Ғәрип-ашық” ” Библиотека филиал АН.Уз ССР, инвентарь номери Р-428, инв № 172958.
14. Қайыпназаров Р. варианты. Көшириўши Баўетдинова С. Инвентарь номери: П-422 Н 172812. Б. 1.
15. Карам жыраў нускасы «Ғәрип – ашық» Көшириўши: С.Баҳадырова. Инвертарь номери Р-512 N176455.